

CSÜLLÖG GÁBOR*

A középkori Magyarország regionális tagolódása

Abstract

The Hungarian Kingdom is not a conglomerate of provinces belonging to the natural sites of the Carpathian basin, and is not a rigid and simple structure organized around a central region, but appears to be an interrelated active site – pro-site – back-site system, organized as a region to the areal organization lines by regional processes. The organization of the interrelated regional factors (active areal sites, areal states, center sites, pro-sites, back-sites, flow paths) within the larger area form areal units of similar structure and operation, but of different character in organizational direction and in certain energies (preceding areal structure, external centers, external boundaries). These areal units can be interpreted as geographic regions. The organization of pro-sites and back-sites, with various area utilization rates, to center sites represent the model of geographic division of labor in the Carpathian basin.

1. Régió értelmezések a középkori Magyarország területi tagolódásában

A magyar földrajzi szakirodalomban a regionális működés történeti téregységeinek lehatárolásában két alapvető értelmezés jelenik meg:

1. A nagytáji szerveződés funkcionális egységére építő megfogalmazás¹ hat nagy kárpát-medencei – Alföld, Kisalföld, Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély, Dunántúl – és egy külső, Karszt és Tenger mellék régiót különít el. A hat régió között a kapcsolódást a vásárvonalak teremtik meg.
2. A különböző térhasznosítású tájak közötti munkamegosztás által teremtett gazdasági és térbeli egység adja a másik értelmezési lehetőséget – Kisalföld és Nyugat-Dunántúl, Közép- és Dél-Dunántúl, Alföld, Felvidék, Ruténföld, Erdély, Délvidék és Horvátország elkülönítésével. A szakirodalom elsődlegesen csak a 19. századra alkalmazza,² a század utolsó harmadában kiegészítve Budapesttel és környékével.

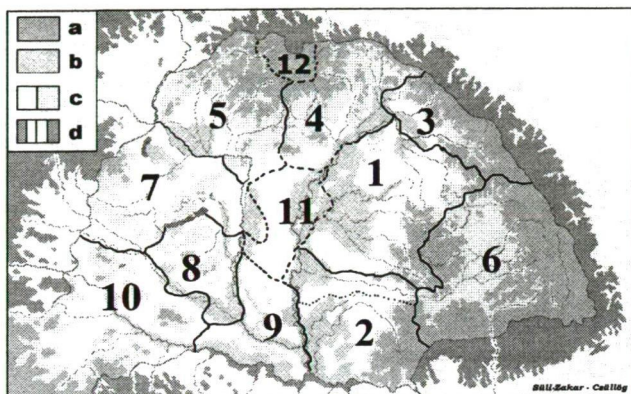
Harmadik lehetőségként az eltérő funkcióval hasznosított tájak közötti térkapcsolatok összefüggéseinek vizsgálata a Kárpát-medence és Magyarország történetében több, a regionalizációs téregységeket is magyarázó régió meghatározást tesz lehetővé:

- A térkapcsolati régió, a társadalom által az erőteljesebb energiájú érintkezési területeken egymáshoz kapcsolt eltérő tájak és térhasznosítási felszínek regionalizmus által összefüggően működtetett egysége. Kiterjedése – rögzített és jogi határok nélkül – alapvetően a régióközpont/központok áramlási vonalakon keresztül érvényesülő hatóterének függvénye (1. ábra).
- A politikai régiók a regionalizációs céloknak és érdekeknek megfelelően kialakított, jogilag rögzített, a regionalitás téregységei fölé emelt, közigazgatási, gazdaságirányítási, katonai és vallási funkciójú nagyobb téregységek. A legtöbb esetben, ha külön politikai célok nem indokolták, akkor kiterjedésükben megfelelő kompromisszummal, de igazodtak a regionalitás/regionalizmus által kialakított térségekhez (rögzített és jogi határokkal). Ilyenek voltak tárgyalt korszakban a dukátusok, az Erdélyi Vajdaság, Szlavónia, Horvátország, délvidéki bánságok, egyházmegyék, pénzügyi kamarák és a

* PhD, egyetemi adjunktus – Eötvös Lóránd Tudományegyetem TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

főkapitányságok, valamint a 18–19. században II. József kerületei és a Bach-korszak közigazgatási beosztásának területi egységei.

- Történeti régiókként jelenhetnek meg azok a térkapcsolati régiók, amelyek hosszabb időszakon át többé-kevésbé politikai régióként is keretet kaptak. A 10–16. századra vonatkozóan ilyen elsősorban Erdély, és részben változó területiséggel és tartalommal Szlavónia – Horvátország, de a következő korszakban hasonló jellegűek a főkapitányságok és az Erdélyi Fejedelemség is.³

1. ábra. Térkapcsolati régiók és köztes térségek a 14–15. században

a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín

Teljes szerkezetű régiók: 1. Tiszántúl 2. Temesi délvídek és Maros folyósó 3. Kelet-Tiszán innen 4. Nyugat-Tiszán innen 5. Dunán innen Hiányos felépítésű régiók: 6. Erdély 7. Nyugat-Dunántúl 8. Dél-Dunántúl 9. Duna-Száva menti délvídek 10. Szlavón délvídek

Köztes térségek: 11. Nagyalföldi köztes térség 12. Felvidéki köztes térség

2. A térkapcsolati régió jellemzői

A 14. századra kialakuló nagy medencei térszerkezet összefogó elemei a regionalizáció központjai által működtetett áramlási/térszerkezeti vonalak voltak. A belső medenceperemen, a Száva mentén, valamint a Dunának a Dráva torkolatától délre eső részén sűrű megtelepedésű, áramlásokban aktív térszerkezeti vonalak jöttek létre, amelyek az erőteljesen megélénkült belső és a kívülről érkező, ellenőrzött áramlások meghatározó zónái voltak. Az állami tér egységét a többszintű regionalizációs téregységek (vármegyék, jász-, kun-, székely- és szász-székek, tartományok, katonai bánságok) mellett a térkapcsolatok regionális téregységei, a belső medenceperemen kialakult központok vonzásteréből álló centrumtérségek biztosították. Mellettük ritkábban lakott és gyengébb áramlásokkal jellemezhető periféria térségek adták az ország további területét. A folyók ártereivel közbezárt alföldi területek, a Duna-Tisza köze, a Körös-Maros köze és a Duna egyes szakaszaihoz, a Tiszához és a Száva, Dráva alsó szakaszához kapcsolódó árterek hatásokat befogadó, elnyelő előtéri perifériaként, míg a peremi és köztes hegyvidékek az áramlásokat fókuszáló és az erőforrásokat bővítő, háttéri perifériaként jelentek meg. A térkapcsolatok kialakításában fontos szerepe volt a környezeti adottságokhoz igazodó, eltérő mértékű megtelepedésnek és a tájhasznosítási formák különbségeinek. A megtelepedés mértékével összefüggő tájhasználati intenzitás eltérései alapján jellegzetes, aktív (sok település és jelentős földművelés) és passzív (keves település és egyéb gazdálkodás) funkciótereket különíthetünk el:

- **Folyó-térszín:** A Duna, Tisza és mellékfolyóik ártere a korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosított. A térszínen a menedéki és

az alacsonyabb szintű gazdálkodási funkciók – foggazdálkodás, monostori gazdálkodás, átjárók, révek használata és biztosítása – jelentek meg elsődlegesen. A változó településhelyek csak kevés számban rögzültek hosszabb időtartamú településsé, így a viszonylag nagyszámú településnyom nem jelentett olyan nagyságrendű és mértékű betelepültséget, mint a településtérszínen.

- **Település-térszín:** Az árvízmentes felszínnek domborzati, talaj és növényzeti jellemzői a földművelő tevékenységnek sokkal jobb feltételeket nyújtottak, mint a vízjárta, vagy erőstagoltságú erdős hegyvidéki felszínnek. A térszínen jött létre a tartós települések nagy része és itt indult meg a településhálózat valódi hierarchizálódása, többségében itt jöttek létre a városi szerepkörű települések, központok.
- **Erdő-térszín:** Az erősen tagolt hegységi térszínnek területén jelentős volt az erdővel borítottság, itt a térhasznosítás a nagyobb völgyekre, illetve azok mellékvölgyi bejáratára összpontosult. A területek nagyságához képest a korszakban kevés számú település jellemezte. A gazdasági funkciók közül az erdőhasználat, szénégetés, mészégetés, bányászat és az erdőhatár felett a pásztorkodás volt meghatározó. Az erős erdővel borítottság megbontása és a népesség növekedéssel párhuzamos magasabb szintre húzódása csak igen lassan ment végbe.

Az adott területi összefüggésben kialakuló, és egymáshoz illeszkedő összetevők – aktivitási térszínnek, centrum-, háttér- és előtér-térségek, központok – a nagymedence szerkezeti vonalainak meghatározott szakaszaihoz kötődve, hasonló felépítésű és működésű, de a szerveződési irányokban és energiákban eltérő jellegű téregységeket – térkapcsolati régiókat alakítottak ki. A nagytérség régiókra tagolódásának földrajzi törvényszerűségei – az arányok és a szerepek módosulása mellett – alapvetően nem változtak az egységes terműködés érvényesüléséig, vagyis a 20. század elejéig. A magyar állam 11–16. század közötti területi szerveződésével összefüggésben a nagytérségen belül 10 térkapcsolati régió különíthető el, amelyeket felépítésük alapján teljes, illetve hiányos szerkezetű régiókra csoportosíthatunk.⁴

3. Teljes szerkezetű térkapcsolati régiók

3.1. Dunán innen

A Dunába tartó folyók kisebb és gyakran szűk belső medencéi, hosszú völgyfolyosói, és a belőlük kiágazó mellékvölgyek által körbeült hegységtömbök adták a tagolt erdő-térszínt. Az összefüggő előtere a Vág-torkolat és Pozsony között a Duna és a beömlő folyók vízjárásához igazodó, változó szélességben kialakult folyó-térszín volt, amely a centrumokhoz való közelsége, a térpálya szakaszokkal való érintkezése miatt kevésbé zártan és passzívan jelent meg, mint a Tisza, vagy a Duna alsóbb folyása mentén. A hegységekből kifutó folyók völgykapui előtt jelentős kiterjedésű, folyóvölgyekkel tagolt település-térszín szerveződött. A hegyvidékek belsőjébe hosszan benyúló folyóvölgyi folyosók jelentős érintkezési peremeket kapcsoltak a régióhoz, valamint fontos összekötő, illetve átvezető szerepet adtak a magashegységek és az azokon túli külső térségek felé. Legmarkánsabb közöttük a Vág vonala, amely egyben az Észak-Itália és a lengyel térség közötti európai útvonalnak egyik ága volt. A belső hegylábi érintkezési vonalban mélyen az erdő-térszínbe húzódva, a hosszanti völgyfolyosók és medencék mellékvölgyi bejáratainál és a zárt hegyláncok átjáróin (sokszor az 500 méteres magasság fölött) nagyszámú vár épült ki, mintegy önálló vár-térszínt megjelenítve. Az északi áramlási vonal fő iránya a vár-térszín peremét követte és felfűzte a völgykapuk centrumait (Hont, Bars, Nyitra, Nagyszombat), a másik ága a Duna, illetve a vízzel borított felszín mellett (részben a Nyugat-Dunántúli régióhoz kapcsolódva) haladva Pozsony térségében csatlakozott az előzőhöz. A

régió nagytérégi szerepét növelte két belső régióval (Nyugat-Tiszán innen, Nyugat-Dunántúl) való érintkezése. Az egymást átfedő határok mentén mindhárom régióra ható országos központok szerveződtek (Esztergom, Visegrád, Buda). Ugyanakkor a délvidéki régiók mellett a legaktívabb külső érintkezések is itt mutathatók ki. Három meghatározó külső térséggel (Bécsi-medence, Morva-medence, Szilézia) volt aktív érintkezése, amelyek való kapcsolat folyamatosan befolyásolta belső szerveződését.

3.2. Nyugat-Tiszán innen

A Tiszához szerveződő régió előtere a Bodrog és a Zagyva torkolatai között kialakult jelentős szélességű folyó-térszín. Ezt követte a Tiszába futó folyók medreivel tagolt kelet felé keskenyedő település-térszín, amely a Sajó és a Hernád mentén alacsony domboságokkal jellemezhető, nagy félmedencévé szélesedett. A dombosági és a középhegységi erdő-térszínnek által erőteljesen tagolt település-térszínén a települések követték a legfontosabb tagoló tényezőket, így alapvetően a folyó- és völgy-vonalakhoz igazodó megjelenéssel és kapcsolódási típusokkal jellemezhetőek. A régiók közül itt a legösszetettebb a települések térhelyzeti megjelenése. A nagyobb hegységtömbök hegylábi völgyeinek belső szakaszához szigetszerű, egyirányú szerveződésű települések kapcsolódtak. A völgyek külső végén nyitottabb helyzetű, az erdőgazdálkodástól jobban elszakadó, vízfolyásokhoz kötődő települések voltak jellemzőek. A települések legnagyobb csoportjai a Rima, Sajó, Torna, Bódva, Hernád völgytalpain, valamint azok mellékvizeinek torkolati szakaszához kapcsolódóan jöttek létre. Az áramlások több erővonalat és két ágra bomló főtér szerkezeti vonalat alakítottak ki. Az északi, kétoldali hegy-völgy irányból építkező energia vonal több szakaszra osztva húzódott Eperjestől, Kassán, Tornán, Gömörön keresztül Rimaszombat/Rimabányáig. A Tisza felé húzódó külső település-térszínén nagyobb hatóterületű, de kevesebb (és hiányosabb funkciójú) centrumhelyet összekötő, energia-vonal alakult ki. Itt főleg a belső városvonallal összekötő völgyi útvonalakhoz leágazásához kapcsolódva érvényesültek a koncentrálnó szervező irányok (Miskolc/Diósgyőr, Eger, Pásztó). A hegyvidéki erdős háttérterület többszintű volt: A belső alacsonyabb középhegységek térosztó szerepűek voltak, míg a Kárpátok belsőbb tömegei magasságuk arányában váltak gátló szerepűvé, és nem csak a külső térség, hanem a Dunán inneni régió felé is sokáig választóvonal voltak. Igen erőteljesen jelentek meg az erdővidékek és a folyó-völgyek, valamint a medencék közötti funkciótagolódás gazdasági (bányászati, erdőgazdálkodási, kohászati, fémmezmunkálási és szőlészeti/borászati) szintjei, amelyek már a honfoglalás- és árpád kori településfunkciókban is megmutakoztak. Később pedig, a regionalizáció folyamatával együtt, a királyi/nemesi vár- és egyházmegyeközpontok, káptalanok, hiteleshelyek, kolostorok és kiváltságlevéllel rendelkező települések a magyarországi városfejlődés igen fontos részévé váltak. Az erőteljes területi és funkcionális tagolódás, a birtokmegosztás differenciálódása, a regionalizációs törekvések és az erősödő áramlási hatások itt is nagyszámú erősítés kialakulását hozták magukkal. A várak a térellelőrző szerepkör mellett fontos gazdasági, birtokközponti és egyházi funkcióikkal rendelkeztek és szorosan kapcsolódtak a városvonallal térszervező folyamataihoz. A régió centrumhelyei közelebb voltak a folyóhoz, a folyó-térszín is keskenyebb volt a Tisza jobb oldalán, így az nem jelentett éles határt, ezért a folyó bal parti térsége is a korszakon belül váltakozó szélességben a Nyugat-Tiszán inneni régióhoz szerveződött.

3.3. Kelet-Tiszán innen

A Kárpát-medence szerveződési irányainak fontos belső csomópontja és elosztó térsége volt a Felső-Tisza jobb oldali mellékfolyóihoz szerveződő régió. Felépítését a szélsőségesen változó természeti térosztás és az ehhez kapcsolódó sokféle tájtypus megjelenése jellemezte. Az

Északkeleti-Kárpátok medencékkel és befelé irányuló folyóvölgyekkel tagolt hegyvonulatai igen kiterjedt erdő-térstínt jelenítettek meg, amelyben a külső hegységtömb előtt a tagolt belső vulkáni keret szigetszerűen elhelyezkedő hegységei találhatók. A kettő között kialakult köztes medencéket a hegységekből kifutó, a Tiszába tartó folyók kapcsolták kiemeltségük arányában az aktívabb térszínhez. Az előbbiektől eltérő helyzetű és jellegű az Északnyugati-Kárpátokhoz sorolt É–D-i irányú vulkáni vonulat, az Eperjes–Tokaji-hegység, amely keskeny, kisebb magasságú és nem határ a külső területek felé, hanem összekötő szerepű a szomszédos régióval. A háttérterületnek igen fontos funkciója volt a külső térségek felől érkező hatások elosztása: egyrészt felfogta és megszürtte a nem szervezett népességmozgásokat, másrészt áramlási folyosókat biztosított a Duklai-hágón a lengyel szerveződés és az Uzsoki-, Vereckei-, Tatár-hágókon keresztül a Halicsi térség felé. A kiterjedt és igen erőteljesen tagolt nagytáji érintkezési vonalon több központ (Zemplén, Ung, Borsova, később Munkács, Visk, Terebes, Huszt), illetve jelentős vár épült ki. A domborzati és vízhálózati sajátosságok következtében a település-térstínt is igen sajátosan tagolt elrendeződésű volt. A vulkáni hegységek, valamint a Tisza árvízi területei között helyezkedett el a régió fő aktivitási tengelyét adó települési zóna, amely DK-i irányban egy kiemeltebb, keskeny medencével egészült ki (Máramarosi-medence), míg ÉNy felé egy tágasabb, több folyó (Tapoly, Ondava, Laborc) által tagolt, alacsonyabb helyzetű félmedencében záródott. A település-térstínt leágazásai voltak a fő hegységtömb és a vulkáni hegységek közötti kisebb félmedencék, valamint a Tisza és mellékfolyói mentén kialakult folyó-térstínt által közrefogott, ármentes felszínek. A terület alacsonyan fekvő részének jelentős hányada tartozott a területileg nem összefüggő folyó-térstínthez, amely döntően a Tisza, Borsova és Latorca (Szernye-mocsár), valamint a Bodrog és a Tisza (Bodrogyköz) melletti vízzel borított területeket jelentette.

Az államiság és a megyerendszer kiépülésével fokozatosan szaporodó és összekapcsolódó településrendszerben az érintkezésekből hatásokat gyűjtötték össze a völgykapukban kialakult centrumhelyek (Ungvár, Munkács, Huszt, Visk és Sziget), valamint a vízzel közbezárt térszínen Borsava, Lampert/Beregszász. A közöttük kialakuló (külső és belső térségek folyamatait egyaránt közvetítő) áramlások adták a régió meghatározó erővonalát, amely mind a keleti, mind az északi főtér szerkezeti vonalnak fontos része volt.

3.4. A Tiszántúl

A tiszai ártérstíntől a magashegységi zónáig terjedő táji kapcsolódás egymást kiegészítő térhasznosítású területeket kötött össze a Felső Tisza-vidéktől a Maros mentéig. A régiók között legnagyobb kiterjedésű folyótérstínt Tisza mellett a Túr, a Szamos, a Kraszna, az Ér, a Berettyó, a Sebes- és a Fekete-Körös alsó szakaszainak árterei, valamint a Rétköz, az Ecsedi-láp, a Kis- és a Nagy-Sárrét időszakosan vízzel borított felszínei adták. Az elzárt, helyi környezetet hasznosító, vízzel körbezárt településhelyek vízjáráshoz igazodó területi áthelyeződése a 15. századig gyakori volt, ezért a térszínt kevés, főleg a folyóhátakhoz, ártérperemekhez kapcsolódó település jellemezte. A folyó-térstínt település formái közül sajátos térhasznosítási és szervezési szerepkörrel tűntek ki az ebben az időszakban jelentős számban működő alföldi monostorok. A Tisza bal parti mellékfolyóihoz kapcsolódó megyék területén a források és a szakirodalom alapján a 14. század közepéig 50 (ebből a folyó-térstíntén 34) darab, 11–14. század között keletkezett monostorhely földrajzi helyzete határozható meg. Ez az előtér nem határolódott el élesen más régióktól, a Tisza nem képezett határt, a jobb oldalán lévő, közel eső hevesi és borsodi központok hatásai a Tisza bal partján is érvényesültek. A régió sajátos helyzetű, belső területekkel érintkező háttere igen összetett volt. A sűrű völgyhálózatú, erdős középhegységi felszínek (Bükk-, Réz-hegység, Meszes, Királyerdő, Béli- és Zarándi-hegység nem túl magas és zárt tömegeihez kötődő megtelepedések a különböző szintű völgyrendszereiken keresztül a Tisza felé

kapcsolódtak. Míg a szélsőséges mértékben tagolt, magashegységi térszíneken (Kőhát, Bihar-hegység, Gyalui-havasok) és a közöttük kialakult kötött irányú, szűk völgytalpú átjárókon inkább a magashegységi erdőhöz kötött szórt megtelepedések, vagy a várakhoz közvetlenül szerveződő várhelyek voltak jellemzők. A két markáns térszín között elhelyezkedő település-térszín völgykapuiban találkoztak az a háttérből kifelé tartó, illetve az Erdélyből induló áramlások a belső medence perem előtt futó áramlási zónával a keleti térszerkezeti vonallal. Ez az áramlási összegződés hozta létre a régió központjait: Szalacs, Bihar, Szatmár, Várad, Zaránd településeket, amelyek közül több, a 13–14. századtól kialakuló vásárvonal központja lett. Ezek vonzásteréhez szerveződtek az állam regionalizációs területi egységei a vármegyék: Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd. A központok körül kialakuló centrumtérsegek a 15. századra érték össze és alkottak a nagytérsegre is kiható, összefüggő regionalizációs zónát.

3.5. Temesi-délvidék

A Tiszántúlt a délről a „Maros-folyosó” határolta, amely részben önálló jellegét köztes helyzetétől kapta, és mivel a háttér itt megszakad, a folyó völgye aktív kapcsolatot teremtett Erdély régiójával. Ez a közvetítés, azonban döntően a temesi térségen keresztül, a Duna és a balkáni átjárók felé irányult és szorosabban kapcsolta a Temesi-délvidékhez,⁵ mint a Tiszántúlnál. Ez a régió egyrészt szinte teljesen azonos szerkezeti felépítéssel és térfunkciókkal rendelkezett, mint a Tiszántúl. Település- térszínének legjelentősebb centruma az egész korszakban Temesvár volt, de mellette fontos kiegészítő szerepet kaptak az áramlásokat ellenőrző Duna menti erődtípusok is. Folyó-térszíne már nem csak a Tiszához, hanem a Dunához is szerveződött, így ez az előtér a belső köztes térszínnek mellet külső térszínnek felé is kapcsolódott. A keleti mellett megjelent a déli, részben külső térszerkezeti és áramlási vonal a Duna mentén. A két vonal találkozási a Morava torkolatnál a Kárpát-medence legjelentősebb balkáni kapuja adta, amelynek szerepe évszázadokon át meghatározó maradt.

4. Hiányos felépítésű régiók

4.1. Erdély

A régió szerkezeti hiányosságát két tényező adta, egyrészt a nagymedencei fő térszerkezeti vonalak és áramlási zónák elkerülték, másrészt szerkezetéből hiányzott az eddigi régiók fő meghatározó alkotóeleme a folyó-térszín. Ezt a zárt, szinte szabályos medencét különböző aktivitású folyók kötötték össze a háttérterületeken keresztül a szomszédos régiókkal és a külső térségekkel. A 10. századot megelőzően, hosszú időszakon keresztül a D-i (Olt-átjáró) és a DK-i (Maros-folyosó) volt a kifelé meghatározó irány. A külső térségek felé határoló nagyterjedésű erdőterületek átjáróin folyamatos népességbeszívargás (szláv, besenyő, vlach) zajlott, és az etnikailag igen összetett népesség sokáig elsősorban az erdős hegyvidék sajátos hasznosítású térszíneire (erdők, átjárók, magasra kiemelt hegységi medencék, havasi legelők) kötődött. A külső erőterek (Moldva, Havasalföld) felé irányuló áramlások a hágókon, és szorosok bejáratánál másodlagos központokat (Beszterce, Radna, Brassó, Szeben) alakítottak ki. Az Erdélyi-középhegység medencére néző, de a belső régiók felé vezető átjárók völgykapuiban Déva, Gyulafehérvár, Torda és Kolozsvár vált jelentős központtá. A fő vonalaktól való távolság, a zártabb jelleg és a sajátos, de folyamatos külső hatás következtében a település-térszín közigazgatási, politikai beépülése csak lassan ment végbe. Itt alakultak ki a megyeserveződéstől elkülönülő székely székek, és a szász betelepülések területei. A folyóknak igen hangsúlyos volt a térszervező szerepe. Az aktivitás a folyók mentén felhúzódott a jelentős túlsúlyú erdő-térszínekre. Ennek kö-

vetkeztében a régió háttérterületein a megtelepedés mind szerveződési, mind konkrét magassági helyzet értelmében többszintűen, jelent meg. Az itteni települések többsége a különböző magassági zónákban speciális térhasznosítási funkciókhoz (bányászat, fakitermelés, havasi pásztorkodás) kapcsolódott és a sajátos téráramlási vonalak népességmozgásaival összefüggésben éles etnikai elkülönüléseket mutatott.

4.2. Nyugat-Dunántúl

Felépítésében minden meghatározó összetevő megtalálható, de nem túl erőteljes kifejlődésben, és nem összefüggő kiterjedésben. Sajátossága a Rába vonala által tükrözött szerkezet és a két elkülönülő háttér (Alpokalja, Dunántúli-középhegység) megjelenése. A kettős szerkezet szoros kapcsolatát a kisebb területi kiterjedés és a szervező vonalak futása adta. Ezek szerepe részben eltért egymástól: a déli és az északi térszerkezeti vonalat az Alpokalján keresztül összekötő másodlagos vonal a Bécsi- és a Morva-medence felé közvetített, és erőteljesebb külső térszíni szerepe volt. A Dunántúli-középhegység térségén keresztül Buda felé irányuló vonal kisebb közvetítő szerepe mellett inkább a helyi energiákat szervezte. A hozzá tartozó alacsony középhegységi erdő-térszín nem volt összefüggő, maga a vonal is át-át szövi a hegységet, és mind az ÉNy-i, mind a DK oldalán megjelenik. Ugyanakkor a hegység, és a Balaton – Sárret – Velencei-tó sávjának jelentős szerveződési irányítást befolyásoló szerepe volt, mivel a tőle délkeletre lévő dunántúli térség szerveződése más formában és más irányokba történt. Harmadik szervezővonalként jelentkezett az északi térszerkezeti vonal kisebb dunántúli leágazása Esztergom és Bécs között, mint Duna-menti szervező vonal. A szerkezeti vonalak közötti, mintegy háromszög alakban elhelyezkedő aktív zónákat nem túl nagy kiterjedésű előterek tagolták (Zala, Rába, Fertő-tó). Ez az aktív térség viszont a délvidéki régiók mellett a nagytérség legjelentősebb történeti térstruktúra múltjával rendelkezett. A római provincia (Pannonia Prima és Valéria), maradványainak a megjelenő népek általi felhasználása erőteljesen kihatott a térség kora középkori szerveződésére (egyházi, királyi, főúri központok, városok nagyobb sűrűsége).

4.3. A délvidéki régiók

A délvidéki régiószerveződés sajátossága, hogy a régió építkezési elemei az eddigiektől eltérő arányokban, viszonyokban jelentek meg. Elhelyezkedésük folytán az eddigi régiókkal ellentétben a külső térségekhez nem zárt, passzív formában, a nagy kiterjedésű hátterek átjáróival és folyosóival kapcsolódtak, hanem nyitott formában, az előtereken és aktív térségeken keresztül. Ennek alapvető oka, hogy a háttért, az erdő-térszínt a Balkán Duna és Száva melletti, Kárpátoktól eltérő megjelenésű, tagolódású hegységei adták. A két folyó mellékfolyói (Morava, Drina, Boszna, Orbász) szűkebb, hosszú, és sok leágazású völgyei a hegységek zárt, belső területeivel, a balkán jellegzetes térszíneivel (Bosznia, Szerbia) kapcsolták össze a Kárpát-medencét. Ezek észak felé tartó erővonalait vette fel a hegységek előtti aktív zónában az al-dunai térségtől Észak-Itáliáig a Duna és a Száva mentén futó déli térszerkezeti vonal. Az ebből adódó észak-balkáni szerepe jelentősen kihatott a délvidéki régiókra.⁶ Lényegében ez a szerkezet és hatásrendszer készítette a Magyar Királyságot a folyamatos regionalizációra, vagyis a háttérterületek ellenőrzésére, a bánsági struktúra kialakítására. A térség aktív térszíneit igen erőteljesen tagolták a jelentős kiterjedésű folyó-térszínek. Ez fejeződik ki a korábbiaktól eltérő, kevésbé éles régió elkülönülésben. A Dunához szerveződik a Temesi-délvidékkel részben kapcsolódó Duna-Szávai Délvidék. A Drávához szerveződik a Dél-Dunántúli régió (Baranyai-délvidék és Somogyország), a Szávához pedig a Szlavón Délvidék. A korábbi térstruktúrák sajátos kettőssége az erős helyi jelleg és az ideáramló népek együttélése, keveredése, struktúráinak egymásra épülé-

se, nem csak a későrómai időszakban volt jelentős, hanem a magyar államszerveződés kapcsán is meghatározó maradt. Ezért itt sok és összetett funkciójú, etnikumú centrumhely és központ jelent meg tartós szerepkörrel (Nándorfehérvár, Szávaszentdemeter, Pétervárad, Valkóvár, Bács, Bodrog, Kalocsa, Baranyavár, Pécs, Pozsegavár, Kőrös, Varasd, Zágráb).

5. A köztes térségek és a régiók érintkezése

A centrumtérségek elhelyezkedése következtében kialakultak olyan előterek, amelyeknek a régióképző elemek hiányosságai, vagy a szervezővonalaktól való távolsága miatt, még átlagos település-térszíni jellemzők mellett sem voltak megfelelő térenergiái. Ezeket ritkább településsűrűség, vagy település hiány és központ nélkülség jellemezte. A sokáig passzív területek egyszerre több régióhoz is kapcsolódhattak, azok gyenge átfedési területei is lehettek. Ugyanakkor meghatározó funkciót kaptak a külső térségekből szervezeten áramló népesség letelepítésében (kunok, jászok, szászok). Két meghatározó és a 16. századra a régiószerveződésben feloldódó köztes térség jelent meg ebben az időszakban. Az alföldi köztes térség a Duna–Tisza-közének passzív település-térszínén a 16–17. századig különíthető el 7 markáns régió között. A külső köztes térség pedig erdő-térszínén, az ÉNy-i Kárpátok területén a Tiszán inneni és Dunán inneni régiók között, a Vág és a Poprád folyók felsőszakaszai mentén volt kimutatható a 14–15. századi erőteljesebb betelepedésig.

A régiók elhatárolódása nem merev határok mentén szerveződött, hanem a téráramlás irányainak elhatárolódásából alakult ki. A fő térpályákon az összetett funkciók jelenléte és a funkciókülönbségek erősítő hatása, valamint az integrációs kapcsolódás következtében nem elválasztó, hanem átfedő érintkezés alakult ki. A háttérterületen a régióra jellemző aktivitás csökkenése, elhalása adta a passzív határokat. Az aktivitás csökkenésének több oka is lehetett: diffúziócsökkentő földrajzi táj (magashegység, vízzel borítottság), távol eső centrumok, alacsony hierarchia szintű térszerkezeti vonalak találkozása. Az aktív határok sajátosságából adódott, hogy a régiók átfedése összegzett, kiemelt funkciójú térségeket hozott létre, amelyek több régió működésében vettek részt egyszerre. Ezek a térségek a nagytérség központi területei váltak (Felső-Tisza-vidék, a Duna Pozsony–Buda közti szakasza), és a regionalizáció folyamatában is kifejeződtek, mivel az összegző, átfedő működés jelölte ki az országos regionalizációs központok térbeli helyeit.

Jegyzetek

- ¹ Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. p. 213.
- ² Tóth József: A Felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 1998. pp. 255–262.
- ³ Süli-Zakar István–Csüllög Gábor: A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.): A terület és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2003. pp. 15–44.
- ⁴ Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában – Studia Geographica 18. Debrecen. p. 147.
- ⁵ Kókai Sándor: A temesvári vár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében. In: Frisnyák–Csuhák Gy (szerk.) Gyepük, várak, erődtípusok és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Nyíregyháza–Zürich, 2004. pp. 159–168.
- ⁶ Gulyás László: A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 2006. pp. 55–68.